

Prof dr. Veljko Đurić Mišina
Filosofski fakultet, Kosovska Mitrovica

Prolegomena

Na početku XX veka u Evropi je većina država bila grupisana u dva suprostavljena bloka. U tim vremenima obe srpske države, Kraljevina Srbija i Kraljevina Crna Gora, nisu bile svrstane, mada su obe tražile oslonac u carskoj Rusiji.

Srbija je držala centralni deo Balkana, sa strateški važnim putevima u dolinama Morave i Vardara. Njen uspon obećavao je skoro okupljanje najvećeg dela srpskog naroda koji je tada živio u Austro-Ugarskoj i Turskoj. Zato je i smetala germanskim planovima o pohodu na istok. Germanski strah od Srbije bio je pojačan posle pobjeda balkanskih saveznika nad istrošenom Turskom 1912—1913. godine.

Na Vidovdan 1914. srpski nacionalni revolucionar Gavrilo Princip ubio je austro-ugarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda. To je Austriji bio povod da Srbiji objavi rat. Narednih dana u rat su ušle mnoge evropske države: 1. jula Nemačka je objavila rat Rusiji, a dva dana kasnije Francuskoj. Italija je na početku objavila neutralnost. Međutim, posle dugih pregovora u Londonu je 1915. postigla dogovor s Velikom Britanijom i Francuskom o ulasku u rat na njihovoj strani jer je dobila obećanje da će se teritorijalno proširiti na drugu stranu Jadrana.

Francuska i Britanija pregovarale su s Rumunijom i Bugarskom da ih pridobiju na svoju stranu obećavajući im srpske teritorije: Rumuniji Banat, a Bugarskoj Mačedoniju. No, Bugarska nije pristala pa je uskoro prišla suprotnoj strani i udarila Srbiji u leđa.

Srbija je prve ratne godine zadivila svet svojim pobjedama. Međutim, ratna sreća ce okrenula. Srbija je bila okupirana a njen kralj, vlada, vrhovna komanda, vojska i nešto naroda prinuđeni da odu i izgnanstvo, preko Albanije. Stradanje ovih izgnanika bilo bi mnogo katastrofalnije da ruski car Nikolaj Drugi Romanov nije ultimativno tražio od svojih saveznika da pomognu Srbe.

Srbiju i Crnu Goru okupirale su austro-ugarske i bugarske trupe zavodeći takav teror i sprovodeći zločine koji mogu da se porede s turskim iz prošlih vekova. Sloboda je došla u jesen 1918. godine.

Posle otvaranja Solunskog fronta u Grčkoj 1916. godine, francusko-britansko-srpska vojska okrenula je rat u svoju korist. Ali, Britancima i Francuzima je i pored prvih uspeha na ovom frontu bliže bilo ratište na zapadu.

Solunski front je probijen tek u jesen 1918. godine. U narednim mesecima kapitulirale su jedna za drugom: Bugarska, Austro-Ugarska i Nemačka. Kraj rata označio je i kraj četiriju carevina: nemačke, austro-ugarske, turske i ruske. Carska Rusija utonula je početkom 1917. godine u građanski rat koji je pretvoren u boljševičku revoluciju. Dok su jedne države propadale, nastajale su druge: Finska, Letonija, Litvanija, Estonija, Čehoslovačka itd.

Zapadni saveznici bili su ekonomski jači i izdržljiviji jer su iza njih stale Sjedinjene Američke Države. Ta činjenica je pomogla ratnim pobjednicima.

Prvi svetski rat bio je najrazorniji rat u dotadašnjoj istoriji čovečanstva.

Francuska je bila prva među pobjednicima koja je stvorila Evropu i sistem koji Germanima neće dozvoliti da ubuduće obnove svoju snagu. Zato se takva Evropa naziva i versajska Evropa.

Srbija je bila među ratnim pobednicima. Sticajem istorijskih okolnosti, njena vlada i prestolonaslednik, od prvih meseci rata, pod uticajem u prvom redu Francuske, govorili su o stvaranju južnoslovenske države. Stoga se u potonjim godinama razgovaralo i dogovorilo sa srpskim, hrvatskim i slovenačkim političarima iz Austro-Ugarske o okupljanju u jednu južnoslovensku državu. Pregovori su završeni 1. decembra 1918. proglašenjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Po ranijem dogovoru, nova država trebalo je da bude parlamentarna monarhija, sa srbijanskom dinastijom Karađorđevića na čelu.

Naredne dve decenija pokazale su da je ova država bila osuđena na propast. U njoj su bili najglasniji hrvatski političari koji su zagovarali, u krajnjem slučaju, nezavisnu Hrvatsku. U traganju za rešenjima koja bi stabilizovala državu, kralj Aleksandar zaveo je na pravoslavni Božić, 6. januara, 1929. godine ličnu vladavinu promenišći ime države u Kraljevina Jugoslavija, ukidajući parlamentarizam, mnoge građanske slobode i prava i mnogo toga još. No, sve ovo nije stabilizovalo državu. Naprotiv, u nekim stvarima ju je dodatno destabilizovalo!

Neposredno po okončanju Prvog svetskog rata, Italiju je zahvatio nacionalistički i autoritarni pokret poznat kao fašizam. Pokret se brzo raširio među siromašnijim slojevima zbog socijalne ideologije i nezadovoljnim krugovima buržoazije zbog ratnog dobitka koji nije odgovarao savezničkim obećanjima Italiji. Osnova italijanskog fašizma bila je država, a ne nacija kao kasnije kod nacista u Nemačkoj. Vođa pokreta bio je Benito Mussolini. Za nekoliko godina, fašisti su dobili apsolutnu vlast. Njihova era počela je 30. novembra 1922. godine kada je kralj ponudio Mussoliniju da sastavi vladu. Januara 1925. ukinuta je skupština i uvedena otvorena diktatura. Vlast ce oslanjala na vojsku, policiju i odrede crnokošuljaša. U tim vremenima obznanjen je i plan o stvaranju jedne italijanske imperije koja bi obnovila staro Rimsko carstvo oko Mediterana.

Nekako istovremeno dok je u Italiji nastajao fašistički pokret, u Nemačkoj se pojavio nacionalsocijalistički. No, njegov razvojni put bio je mnogo duži. I u ovom slučaju, teška ekonomska kriza doprinosila je širenju i jačanju totalitarnih i rasističkih programa. Nemačku je pogodila mnogo teža kriza jer je u proteklom ratu bila poražena. Osnova nacističke ideologije bila je tvrdnja da Nemačka može i mora da obnovi svoju veličinu tako što će početi da stvara snažnu i jaku državu. A put ka tome cilju video se u jakoj vlasti koja bi okupila sve Nemce i svu snagu usmerila ka tome.

Mala Nemačka radnička partija postala je poznata tek pojavom Adolfa Hitlera, Austrijanca koji je u proteklom ratu bio dobrovoljac u nemačkoj vojsci. Hitlerov krajnji cilj bio je stvaranje velike nemačke imperije. To je započeo proglašavajući rađanje Trećeg rajha.

Italija je počela svoju osvajačku politiku 1935. godine napadom na Etiopiju.

Nemačkim revizionističkim planovima išla je na ruku i britansko-francuska politika o podeli vođstva u Evropi s Nemačkom i Italijom. Mislili su da sve mogu rešiti razgovorima i sporazumima. To je značilo, između ostalog, i žrtvovanje malih država srednje Evrope.

Poraz francusko-britanskog koncepta počeo je 29. septembra 1938. godine takozvanim Minhenskim sporazumom kada su Nevil Čembrlen, u ime Velike Britanije, i Eduard Daladje, u ime Francuske, odobrili Nemačkoj pripajanje Sudetske oblasti verujući da su tako zadovoljili Hitlera. Čehoslovačka nije imala pravo ni na kakvu žalbu niti vremena da se prilagodi novoj situaciji.

Popustljivo ponašanje Britanije i Francuske osnažilo je Hitlera u njegovom daljem pohodu: prvo je prisajedinio Austriju i deo Čehoslovačke. Slovaci su bili podstaknuti od fašista i proglasili su svoju republiku. To je bio povod Hitleru da

nemačka vojska 15. marta 1939. uđe u Čehoslovačku.

U leto 1939. godine politička situacija se iskomplikovala kada su Britanija i Francuska odbile sovjetsku ponudu o sporazumu i oružanoj pomoći u slučaju da jedna od potpisnica bude napadnuta. U tim okolnostima sovjetski vođa Josif Visarionovič Džugašvili Staljin okrenuo se nacističkom vođi Hitleru. Sporazum je potpisan 23. avgusta 1939. godine i imao je javne i tajne klauzule: Sovjeti su dobili pravo da okupiraju Finsku i baltičke države Estoniju, Letoniju i Litvaniju i celu istočnu Poljsku, dok je drugi deo pripao Nemačkoj.

Nedelju dana kasnije, 1. septembra 1939. godine, Nemci su napali Poljsku. Britanija i Francuska su se stavile na stranu napadnute države. Potom se ponovilo ono što ce dogodilo jula 1914. Tako je Evropa zaplivala u novi totalni rat.

Od svog osnivanja, južnoslovenska kraljevina oslanjala se na stare srpske saveznike iz nekadašnjeg vojnog bloka Antante, u prvom redu na Francusku. Po francuskoj doktrini, ova država trebalo je da posluži kao brana nemačkom nadiranjju na jugoistok, da bude sanitarni kordon prema Sovjetskom Savezu.

Politika kralja Aleksandra želela je da osigura Jugoslaviju od bugarskog i mađarskog revizionizma, ali i od italijanskih aspiracija na Balkanu.

Jugoslavija je trebala Britaniji i Francuskoj da bi očuvale versajski sistem. Tako je nastao savez Jugoslavije, Čehoslovačke i Rumunije, nazvan Mala antanta. Cilj ovog saveza bio je čuvanje postojećeg sistema i sprečavanje bilo kakvog revizionizma. Mala Antanta nestala je sa istorijske scene posle nemačkog ulaska u Čehoslovačku.

U želji da direktnim razgovorima u Parizu razjasni neke probleme, kralj Aleksandar je početkom oktobra 1934. oputovao u Francusku. U Marseju je 9. oktobra zaustavljen kada su ga, zajedno s francuskim ministrom spoljnih poslova Lujom Bartuom, ubili pripadnici makedonstvujušće Vntrešne Makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) i hrvatske terorističko-separatističke organizacije Ustaša. Dosad je utvrđeno da je atentat organizovan pod direktnom zaštitom iz Italije i Nemačke. Ima indicija da u svemu ovome ni Francuska nije bila čista. Isto to može da ce kaže i za Sovjetski Savez. Jednom rečju, kralj Aleksandar je bio osuđen na smrt i nije mogao da je izbegne.

Po tekstu ranije napisanog testamenta, umesto maloletnog kralja Petra, Kraljevinom Jugoslavijom upravljaje tročlano namesništvo s knezom Pavlom Karađorđevićem kao prvim.

Vladavina namesnika prekinuta je 27. marta 1941. Taj period, od oktobra 1934. do marta 1941. godine, u dosadašnjoj jugoslovenskoj istoriografiji je mnogo slabije obrađen od, na primer, istorije Komunističke partije Jugoslavije u Kraljevini. Teško je ukratko odgovoriti zašto je to tako!

U arhivima, kao što su Arhiv Jugoslavije, Arhiv Vojno-istorijskog instituta, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti i drugim sličnim institucijama postoje fondovi bogati istorijskom građom, ali uglavnom prilično nesređeni. Po mojim saznanjima, nešto relevantnih dokumenata izneto je iz Jugoslavije pre marta 1941. i nalazi se u privatnim arhivama i zbirkama širom Amerike i nešto manje u Evropi. Da bismo se u ovo uverili, treba da pogledamo samo jednu dobru knjigu koja obrađuje Kraljevinu Jugoslaviju upravo za vreme namesništva. To je knjiga Jakoba B. Hoptnera *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, ali izdanje objavljeno u Londonu 1964, a ne ono koje je posle desetak godina objavljeno u Rijeci.

Listajući knjigu Dragoslava Đorđevića *Na raskrsnici 1941*, objavljenu u Gornjem Milanovcu 1991, uverićemo se da je i knez Pavle jednom američkom univerzitetu poklonio nešto od arhive. Nažalost, do te građe u celini još uvek nije

moguće doći, između ostalog i zbog uslova pod kojima je deponovana. Ovaj skup može uputiti molbu deci kneza Pavla, njihovim visočanstvima kneginji Jelisaveti i knezu Aleksandru, da pomognu istoričarima da dobiju uvid u ovu zaostavštinu.

Iz sopstvenog iskustva, radeći po arhivama u Beogradu, tvrdim da još uvek ima građe koja istraživačima nije dostupna. Na primer, još uvek se ne zna šta krije Arhiv Josipa Broza Tita. Teško mi je u nekoliko reči objasniti zašto je to tako iako naslućujem više razloga.

U proteklih pet decenija, među Srbima u izgnanstvu objavljena je zanimljiva građa. Vredi izdvojiti mnogobrojne tekstove u časopisu Srpskog kulturnog društva „Njegoš“ u Čikagu, u Americi. Posebno su značajni *Dokumenti o Jugoslaviji*, nekadašnjeg predsednika kraljevske vlade Dragiše Cvetkovića, koji su pedesetih godina u deset svezaka objavljeni u Parizu. Na ovom mestu moram da kažem da srpska nacionalna biblioteka, Narodna biblioteka Srbije, nema ovaj komplet!

Najbolje kolekcije časopisa, knjiga i drugog materijala donedavno su se nalazile u Saveznom ministarstvu za unutrašnje poslove. Raspadom Jugoslavije, raspale su se i te zbirke. Poznato mi je da nekadašnji radnici ove institucije, ali i njihovi saradnici, imaju bogate biblioteke s većim brojem primeraka od, na primer, Biblioteke Srpske akademije nauka i umetnosti. Slične tvrdnje mogu da važe i za arhivu i biblioteku nekadašnjeg Saveznog ministarstva za inostrane poslove.

Istoričarima koji proučavaju istoriju Kraljevine Jugoslavije poznati su nekoliko zbornici građe:

Vojno-istorijski institut objavio je 1969. prvi tom knjige *Aprilski rat 1941. — Zbornik dokumenata*, a 1987. drugi svezak koji se odnosi na period mart 1939. - april 1941. godine i sadrži dokumenta jugoslovenske, nemačke, italijanske, sovjetske, britanske, francuske, grčke i turske provenijencije.

Trotomno delo Živka Avramovskog *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* daje građu britanske provenijencije, naravno, one koja je dostupna. Na ovom mestu вреди pomenuti da su Britanci nedavno produžili rok za otvaranje građe relevantne za jugoslovensku predratnu i ratnu istoriju za još 30 godina. Na ovom mestu moram da kažem i sledeće: u britanskom Public Record Office-u u Londonu istraživao je Staniša Vlahović i objavio zapaženu knjigu *Britansko-jugoslovenski odnosi 1941-1949. godine*. Njegova knjiga bila je u Jugoslaviji na listi zabranjenih jer je pripadao pokretu Dimitrija Ljotića. Danas se ta dokumenta mogu vidati u zbornicima Živka Avramovskog!

Vredi pomenuti još i zbornike koje su objavili Amerikanci a odnose se na zaplanjene nemačke arhive. U prvom redu mislim na *Documents of German Foreign Policy*.

Za našu temu interesantni su i nemački zbornici s građom nastalom u Vrhovnoj komandi Vermahta.

Nije mi poznato da su Sovjeti, odnosno Rusi, objavili ovakve zbornike.

Do sada je objavljeno nekoliko knjiga sećanja i dnevnika ličnosti iz vrha jugoslovenske politike. Ovom prilikom izdvajam, između ostalih naslova, sledeće: Milan Stojmirović Jovanović, *Dnevnik 1936-1941*, Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, prvi deo *Dnevničke beleške 1939-1941*. i reprint izdanje memoara Milana Stojadinovića *Ni rat ni pakt*.

Amerikanac Ivo Tasovac objavio je 1999. godine knjigu *American Foreign Policy and Yugoslavia 1939—1941* u kojoj ima nove građe američke provenijencije.

Poznato mi je da postoje veoma interesantni rukopisi poznatih političara i naučnih radnika. Ovom prilikom izdvajam rukopis o knezu Pavlu koji je napisao dr Lazar Marković, profesor univerziteta i ministar u nekoliko vlada, za koje je teško

utvrditi gde se nalaze: u arhivama robijašnice u Sremskoj Mitrovici, gde je Marković proveo više godina, ili privatnoj zbirci u Beogradu. Drugi primer mogu biti beleške Milana Antića, ministra Dvora, koje se čuvaju u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti.

Ređanje može da potraje. No, to nije moj cilj. Uostalom, dobri istraživači poznaju i arhivske fondove i izdavaštvo i o tome im ne treba pričati. Moja je želja bila samo da pokažem da ima šta da se čita i istražuje.

U srpskoj istoriografiji ima dobrih biografija znamenitih ličnosti koje su obeležile svoje epohe. Tako, na primer, o vladarima iz porodice Karađorđevića, rodonačelniku Đorđu Petroviću Karađorđu, kraljevima Petru Prvom i Aleksandru Prvom ima solidnih biografija zasnovanih na naučnim istraživanjima.

Da bi se sakupilo što više činjenica o jednom vremenu ili ličnosti, treba uraditi mnogo. Između ostalog, i pripremiti skup naučnika na kome se mogu čuti različita saznanja i mišljenja.

Tokom druženja i razgovora s njegovim kraljevskim visočanstvom knezom Aleksandrom i njegovim sekretarom Civilnog kabineta gospodinom Miodragom Jankovićem javila se ideja o organizovanju okruglog stola o knezu Pavlu Karađorđeviću i njegovom vremenu.

Pripreme su bile dugotrajne. Bilo je različitih prepreka na putu do današnjeg dana, do ovoga skupa. Mislili smo da okupimo ugledne istraživače ne obraćajući pažnju na godine iskustva i naučna zvanja. Imali smo više dogovora i obećanja nego što nas sada ima ovde. Ne smemo biti nezadovoljni zbog toga što se ovom prilikom sakupilo svega 20 proučavalaca ovog perioda.

Posle svih referata i diskusija nećemo otići iz ove zgrade s osećanjem da smo o knezu Pavlu čuli nešto senzacionalno. Ali, ne smemo ni da potcenimo napor i trud učesnika i njihova dostignuća.

Biografiju kneza Pavla Karađorđevića pisao je jedan stranac: Nil Balfur. Ne želim da govorim o toj knjizi zato što će nam on lično pričati o njoj.

Zadovoljstvo mi je da ga pozovem da nam se obrati.